

İslâm'ın İlk Siyasallaştırılma Sürecinde “Kader” İnancı

Abdulhamit SİNANOĞLU

Yrd. Doç. Dr., KSÜ, İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

The Idea of "Predestination" in Early Politisation Process of Islam. The Argument between Ali and Muawiya might be referred to as the first political event in Islamic History. As to what makes it a religious one is, to some extent, that the army of Muawiya used Qur'anic papers in their spears' ends as the way of preventing the rivals from attaching them. After the battle taking place between the two, some other political and religious elements came into being, such as the fate of those who were killed in the battle, how the leadership can be deserved and be legitimate, etc. The process after the assassination of Uthman is also referred to and evaluated in view of predestination, especially Umayyads' exploitation this concept is analysed and criticised.

Key Words: Predestination, Politisation of Islam, Formative Period of Islam, Umayyads.

Giriş

Yüce Allah'ın son Elçisi Hz. Muhammed (a.s.)'in vefat etmesinin üzerinden fazla bir zaman geçmeden, daha hicrî birinci asrın ortalarında İslâm dini birtakım çıkarıcılarca siyâset malzemesi olarak kullanılmaya

başlamış, gelişen olayların odak noktasında "kader" problemi önemli bir rol oynayarak iktidar ve bir takım muhaliflerce çeşitli biçimlerde tartışılmıştır. Kader konusu etrafındaki insanî irâde hürriyeti tartışmalarının temelinde siyasetin bulunduğu, dinî kavramların da bu ilk dönemin siyasal ve sosyal çalkantılarıyla örgülenerek geliştiği tarihsel bir hakikattir. Aşağıda irdedeceğimiz gibi, taraflar kendi politik tercihlerine göre Kur'ân ve hadîsten de destek arayarak, farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu sorunun, sadece dinsel argümanlarla izah edilebilecek kadar soyut bir problem olmadığını, ayrıca *iktidar paylaşımında* dinsel argümanların nasıl *kullanıldığını* göstermesi açısından da yeniden irdelenmesi ve hakkında yeni değerlendirmeler yapılması gereken somut bir problem olduğu kanısındayız.

Aslında kader problemi İslâm dini ile birlikte ortaya çıkmamış, eski çağlardan beri bir çok filozof, bilgin ya da din önderi tarafından çeşitli boyutlarıyla tartışılmıştır. Çünkü bu konu insan zihnini ve idrakini meşgul eden en girift problemlerden biridir ve fizik ötesi alanla ilgili hususları içerdiğinden onunla ilgili çok farklı yaklaşımların olması kaçınılmaz hâle gelmektedir. Jean Paul Sartre (1905-1980) gibi filozofların, bu konuyu Allah'ın varlığını inkar ederek çözümlemeye çalışmaları¹ ise ayrı bir değerlendirme konusudur.

1. Hz. Peygamber ve Sahabe Döneminde Kader Tartışmaları

İnsanın fiillerinde hür olup olmadığı meselesiyle bağlantılı olan "kader" meselesinin Hz. Muhammed zamanında ve daha sonra onun bazı sahâbileri tarafından tartışılmış olduğu, fakat Hz. Peygamber'in bu konuyu tartışmaktan onları engellediği rivayet edilir.² "Kader ehli ile beraber olmayınız. Onlarla muhatap olmayınız"³ gibi hadîslerin rivâyet ve sıhhat derecelerini, Mu'tezile'nin önderlerinden Amr b. Ubeyd (ö.142/759)'in itiraz ederek eleştirdiği, hatta onun bu itirâzını Hz. Peygamber'e kadar götürdüğü rivâyet edilir.⁴ Bazı meşhur muhaddisler, sahih olarak rivâyet ettiklerini

1. Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1995, s.12.

2. İbnü'l-Arabi, *Şerh Sahîhi't-Tirmizî*, Mısır 1350-2 h., II/ 9; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kâdir*, Mısır 1349 h., VIII/120; Bkz. Kemal Işık, "Mu'tezile'nin Kurucusu Vâsıl b. Ata ve Büyük Günah Mes'elesi", *AÜİFD*, XXIV/355.

3. Ebû Dâvûd, *Sünen*:16; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîh*: Kader:1; İbn Mâce *Mukaddimesi*: 10; Malik b. Enes, *Muvatta*, Kader:1; İbn Hanbel, *Müsned*: II/476; Müslim, *Sahîh*:19; Tirmizî, *Sünen*, Kader:19.

4. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b.Alî, *Târîhu Bağdat*, Beyrut tsz., 12/172-173; M. Şerafeddin Yaltkaya, "Kaderiyye Yahut Mu'tezile", *Dâru'l-Fünûn İFD*, İstanbul-Langa, 24 Mart 1930 Tarihli Makale, İstanbul 1930, s.3.

bildirdikleri bu tür hadîslere dayanarak kaderi reddettiklerinden dolayı kendilerine "Kaderîler" denilen kimselere karşı şiddetle mücadele etmişlerdir. Sözelimi Mu'tezilenin büyük bilginlerinden Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed (ö.414/1025), "Kaderiyye ve Mürcie, yetmiş peygamberin diliyle lanet edilmiştir. O'na, kaderiyye kimdir ey Allah'ın Resûlü? diye sorulunca şöyle cevap vermiştir: Allah'ın, kendileri üzerine günahları takdir edip, bunlarla da azap edileceklerini sanan topluluktur. Mürcie de imânın amelsiz (yalın) 'söz' (den ibaret) olduğunu sanan bir topluluktur"⁵ şeklinde bir hadîs rivâyet ederek, ilgili hadîste geçen "Kaderiyye"nin kendileri değil, "her türlü şerri bile Yüce Allah'a isnat eden Cebriyye mensupları olduğunu ileri sürerek Mu'tezile'yi savunmuştur."⁶ "Kaza zikredilince susunuz! Kader Allah'ın bir sırrıdır, onu araştırmayınız. O bir denizdir, ona dalmayınız!"⁷ şeklinde bir hadîs bulunduğunu ileri sürenlere karşı Mu'tezilî Kâdî A.Cebbâr, bu hadîsin "âhad" haber olup, onu almanın doğru olmadığını ve aklın da bunun tersini tespit ettiğini ileri sürerek, ilgili hadîsin sahîh bile olsa, buradaki yasaklamanın görünüşte, maksadın ise başka bir şey olduğunu, zira Allah'ın Resûlü ve sahâbesinin kader hakkında konuştuğunu bildirir.⁸ Gerçekten de bu hadîs sahîh ise, sahabe döneminden itibaren bir çok İslâm âliminin kader hakkında konuşması ve eserler yazması dikkat çekicidir!⁹ Zira İslâm düşünce tarihinde her ekolden bir çok düşünür, kendi mezhebi ve bilgi birikimi doğrultusunda kader hakkında bir şeyler söylemiş ya da eser yazmıştır. "Bütün fırkalar insanın fiillerinde zorunlu mu, yoksa hür mü olduğu konusunda Allah'ın Resûlu zamanında tartışmanın ve ihtilafın olduğu konusunda ittifak etmiştir."¹⁰

Hiz. Peygamber'in sağlığında bu sorunun gündeme gelmediği, dört halife döneminde ise sorunun giderek belirginleşmeye başladığını birçok kaynak zikreder. Mesela Hiz. Ömer'in, yaptığı hırsızlığın Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu söyleyen bir adama, hırsızlığından dolayı el kesme, Allah'a iftira ettiğinden dolayı da ta'zir cezası uyguladığı rivâyet edilir.¹¹ Hiz. Ali de kaza ve kaderi, Allah'ın önceden takdiri olarak değil, *ezelî ilmi ile*

5. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdi ve'l-Adl*, Mısır 1965, VIII/263-264, 322, 333, 339.

6. Kâdî Abdulcebbar, *age.*, VIII/263-264, 322, 333, 339.

7. Kâdî Abdulcebbar, *age.*, VIII/263-264, ayrıca bkz.322, 333, 339.

8. Kâdî Abdulcebbar, *age.*, VIII/263-264, 322, 333, 339.

9. Muhammed Umâra, *el-Mu'tezile ve Müşkiletü'l-Hürriyeti'l-İnsaniyye*, Beyrut 1988, s.21

10. Bkz. M. Umâra, *age.*, 21.

11. İbnu'l-Murtezâ, (Ahmed b. Yahya İbnu'l-Murtezâ Ahmed b. Yahya el-Yemânî), (ö.840/1437), *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihâl*, (Tsh. Arnold), Haydarabâd, 1316 h., s.7.

bilmesi ve insanlara iyi olanı emretmesi, kötü olanı yasaklaması olarak yorumlamıştır.¹² Bu tür rivâyetlerin bulunmasına rağmen, bazı sahâbîlerin ilk dönemlerde kader hakkında şüphelenerek; 'Yüce Allah'ın insan için şerri takdir edip, sonra da bundan hesaba çekmesinin nasıl olacağını' birbirlerine sormaya başlamış olduklarına ilişkin rivâyetler de vardır. Bunlardan biri Ali b. Ebî Tâlib'e gelip bu durumu sorunca; Hz. Ali'nin "Yüce Allah'ın hiç kimseyi kötü yola sevk etmediğini, kötü yola giren insanın bunu bir *hak* olarak görmemesi gerektiğini, dolayısıyla böyle bir şeyin insanın kendi isteği ile gerçekleştiğini söylediği rivâyet edilir.¹³ Yine başka bir zamanda Hz. Ali, kendisine kader konusunda soru soran bir kişiyle tartışmış, bu tartışmada Allah'ın kendisini "dilediği gibi" ve "dilediği zamanda" yarattığını, Kıyâmet Günü Allah'ın "dilediği şeyle" geleceğini ve "kendisi için dilemenin olmadığını" söylediği rivâyet edilir.¹⁴ Demek ki Hz. Ali, sadece insanın sorumlu olmadığı konularda kaderin olduğunu düşünmektedir. Ona göre kader; "İtaatı emretmek, isyanı yasaklamak; iyi fiili yapmak, kötü fiili yapmamak konusunda insanı serbest bırakmaktır."¹⁵ Hz. Hasan kader hakkında tartışan Basralılara gönderdiği bir mektubunda "...Eğer Allah insanları itaat etmeye mecbur kılsaydı, onlardan sevabı kaldırır. Eğer isyana zorlasaydı, onlardan cezayı kaldırır" diyerek görüşünü bildirmişti.¹⁶ Bu bağlamda Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın irâde hürriyeti ile sorumluluk arasında bağ kurduğu belirtilmektedir.¹⁷ Yine Abdullah b. Ömer'e bu bağlamda, bazı toplulukların içki içtiği, hırsızlık yaptığı, adam öldürdüğü, sonra da Allah'ın ilminde bulunduğundan dolayı bu günahları yapmak zorunda olduklarını söyledikleri haber verince, Abdullah'ın öfkelenerek şöyle dediği rivâyet edilir: "Yüce Allah'ı tenzih ederim! Onların o işleri yapacakları Allah'ın ilminde vardı ama, Allah'ın ilmi onları bu işleri yapmaya zorlamadı."¹⁸

Kaynaklara baktığımızda kader sorununun diğer bazı ünlü sahâbîlerin de fikirlerini meşgul ettiğini ve bu konudaki şüphelerini de dile getirdiklerini tespit edebiliyoruz: Bir gün Amr b. el As, Ebû Mûsa el-Eş'ârî'ye "Allah, bana bir şeyi takdir edip de, sonra bana bu yüzden azap eder

12. İbnu'l-Murtezâ, *age.*, s.7.

13. Ebû Bekr et-Tartûşî (ö.520/1126), *Sirâcu'l-Mülûk*, Kahire 1289/1872, s.346.

14. İbn Abdi Rabbihî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (ö.327/939), *İkdu'l-Ferîd*, II/379

15. İbn Abdi Rabbihî, *age.*, ay.

16. İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 15.

17. İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 12-15.

18. İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 12; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsi Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., Ankara 1992, s.311-312.

mi? diye sorunca, Ebû Mûsâ "evet" demiş, Amr "niçin" deyince, Ebû Mûsâ; "çünkü Allah sana zulmetmez" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Amr susmuştur.¹⁹ Burada Amr'ın, gerçekten ikna olduğundan dolayı mı susmuş olduğunu bilemiyoruz. Eğer ikna olmuş ise onu tatmin eden şeyin arka planının ne olduğunu merak ediyoruz. Fakat kaynaklar bize bu konuda yeterli bilgi vermemektedir. Daha sonra kader hakkındaki bu şüphe bazı Müslümanların içlerinde büyümeye ve güçlenmeye başlamış, bunun üzerine bazıları kaderi reddedip; insanın kendi fiillerini işlemeye bir kudreti olup, seçme hususunda da hürriyeti olduğunu kabul etmişlerdir. İşte bunlar Kaderiye topluluğudur.²⁰

İslâm'ın erken döneminde iken kader ile ilgili problemlerin hicrî ikinci asır başlarında tartışma konusu edilmeye başlandığı ve hicrî birinci asırda konu ile ilgili bazı ipuçlarının varlığı öne sürülmektedir.²¹ Hz Aişe'nin Cemel Vakası (36/656) esnasında "kaderin bir oyuncağı" olduğunu açıkladığı rivâyet edilir.²²

Bu konu hakkında bazı sahâbilerin birbirlerine soru sorduklarını belirten rivâyetler olduğu gibi, daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Mâ'bed el-Cühenî, Ğaylân ed-Dımeşkî ve Ca'd b. Dirhem (ö.118-20/736-38) gibi kimselerin görüşlerinin kendilerine haber verildiği Abdullah b. Abbas, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebû Evfâ, Ukbe b. Âmir el Cuhenî... gibi sahâbîler, onlardan *berî* (görüşlerinden uzak) olduklarını bildirerek; bu gibi kimselere selam bile verilmemesi, hastalandıklarında ziyaretlerine gidilmemesi, öldüklerinde de cenaze namazlarının kılınmamasını söyledikleri rivâyetleri de vardır.²³ Bazı Eş'arî eksenli *fırkalar* kitaplarının verdiği bu tip bilgilere karşılık Mu'tezile, adı geçen sahabîlerden Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi zatları kendi sened zincirlerinin birinci tabakasına yerleştirmiş ve onların kendi görüşlerini destekler nitelikteki sözlerini nakletmiştir. Sözgelimi bu rivâyetlerden biri şöyledir: Bir takım kimseler Abdullah b. Ömer'e gelerek, bazı insanların içki içtiklerini, zina ettiklerini, hırsızlık yaptıklarını ve adam öldürdüklerini, onların bu eylemlerinin Allah'ın ilminde bulunup; O'nun kaza ve kaderi ile meydana geldiğini iddia ettikleri haber verilince, İbn Ömer'in çok kızarak; "onların yaptıklarının Allah'ın ilminde

19. Abdülkerîm eş-Şehrîstânî, *El-Mîlel-ve'n-Nihal*, Kahire 1317h.,1/109;

20. Abdülhakîm Belbe'; *Edebu'l-Mu'tezile ilâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Dâru Nehda, Kahire, tsz.,s.130; Zühdi Hasen Cârullah, *el-Mu'tezile*, el-Mektebetul Ehliye, (II. Bs.), Beyrut 1990, s.99.

21. Bu konuda geniş bir çalışma için bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s.8.

22. Takıyuddin b. Ahmed el-Makrîzî (ö.845/1441), *Kutâbu'l-Hitât*, Mısır 1326 h., IV/181.

23. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Kahire 1948, s.44-45.

bulunduğunu, fakat Allah'ın onlara bu işleri asla yüklediğini," yine onun "bir kimsenin bir günah işleyip de, bu günahını ikrar edip günahını da Allah'a yüklemeyen kimsenin, kendisi için, gece kâim (namazda), gündüz sâim (oruçlu) olandan daha sevimli olduğunu" söylediği rivâyet edilir.²⁴ Yine Mu'tezilî görüşleri destekleyen bir başka rivâyette de İbn Abbas'ın, Şam'daki Cebriyye kurrasına mektuplar göndererek, yaptıkları cürümleri Allah'a yüklediklerinden dolayı onları ağır bir şekilde eleştirdiği de bildirilmektedir.²⁵

Buna göre yukarıda geçen tüm rivâyetlerden anlaşılan; sahabîlerin tümünün kader konusunda aynı görüşte olmadıkları²⁶ ve kader konusu etrafında tartışma yaptığı bildirilen zümreler hakkında haber veren kimselerin olayı anlatış biçimine göre bir tavır sergiledikleri anlaşıyor. Bu konu hakkında adı geçen sahâbîlerin, kaderi inkar ettikleri ileri sürülen kimseler hakkında bir araştırma yaptıktan sonra mı bu sözleri söylemiş olduklarını bilmiyoruz. İlginç olan, bu tür rivâyetler, kendilerine "Kaderîler" denen kimselerin görüşlerinin ve inançlarının sakat ve bozuk olduğunu ispat bağlamında, Mu'tezile karşıtı müelliflerin eserlerinde geçmektedir. Mu'tezile düşünceleri ise kendi görüşlerinin tutarlılığını ispat için, ünlü birçok sahâbenin söz ve davranışlarından delil getirmişlerdir. Mesela Ahmed b. Yahya İbnu'l Murtezâ el-Yemânî (ö.840/1437), "*el-Münve ve'l Emel*" adlı eserinde oniki tabakaya ayırdığı Mu'tezile'nin ilk tabakasında Dört Halife ve diğer sahâbeden Abdullah b. Ömer, Ebû'd-Derdâ, Ebû Zer el-Gıfârî, Ubâde b. Sâmî gibi kimselerin olduğunu bildirir.²⁷

Müslümanların, İslâm'ın başlangıcında Kader'in kabulünü nefyine tercih ettiklerini, insanın ihtiyârî fiillerindeki hürriyeti yerine, bütün fiilleri üzerinde Allah'ın mutlak otoritesi bulunduğu görüşünün daha öncelikli, kader hakkındaki akidelerinin, "kulların bütün fiillerini *işledikleri sırada* bunları Allah'ın yarattığı" şeklinde olduğunu "²⁸ söyleyen bazı Eş'arî müellifleri olmakla birlikte, Mu'tezile bu düşüncenin aksini savunmaktadır.

24. İbnu'l-Murtezâ, *el-Münve ve'l-Emel*, 8-10.

25. Bkz. İbnu'l-Murtezâ, *age.*, 8-10.

26. Hz Ömer zamanında Şam taraflarında çıkan bir veba salgını nedeniyle Hz. Ömer'in, ordu komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah'a mektup yazarak o bölgeden çekilmesini isteyince, Ebû Ubeyde'nin "Allah'ın emri ve hükmü yerine gelinceye kadar" oradan çekilmek istemediğini bildirmesi karşısında Hz. Ömer, "vebadan kaçmanın da kaderden olduğunu" bildirerek, kaderi *Sünnetullah* olarak kabul etmiştir. Bkz Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiseleri*, 307-308.

27. Bkz. İbnu'l-Murtezâ, *age.*, 7.

28. Abdulkâdir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Kahire 1328/1910, s 94; ayrıca bkz. İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Kahire 1347/1928, II/32; Ebû Hâmid İmâm Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-itikad*, Kahire 1909, s.31.

Erken dönem İslâm toplumlarında kader inancı etrafında ortaya çıkan bu ihtilaflar, tarihî seyir içinde incelendiğinde, bunların mutlaka *siyasal* ve *toplumsal* olaylarla yakından ilgili oldukları görülür. İktidardakiler ve muhâlifleri, *kendi konumlarına göre* tavır almışlardır. Bunların içinde "ortaya çıkan problemleri tevekkülle karşılayıp kadere rıza gösterenler olduğu gibi, herkesin yaptığı işten sorumlu tutulması gerektiğini savunanlar da olmuştur."²⁹ İslâm toplumu Asr-ı Seâdet'te olmayan bir takım olaylar yaşamış ve Müslümanlar Kur'ân'a uygun olmayan bazı işler yapmışlardır. Zeydiyye mezhebinin doğuşu hakkında yapılan çağdaş araştırmalardan birinde bu tür tartışmaların arka planı ayrıntılarıyla ele alınmıştır.³⁰ Ali, Osman, Talha ve Zübeyr hakkında insanların muhtelif toplantılarda yorumlar yaptığı rivayet edilir. Böyle bir toplantıya rastlayan Hasan b. Muhammed onlara; "Sözlerinizi duydum. Ali, Osman, Talha ve Zübeyr hakkındaki hükmü Allah'a 'havâle etmekten' (ircâ) daha uygun bir şey görmedim. Onları ne benimseyiniz, ne de onlardan uzaklaşınız." demiştir. Bu sözleri, babası Muhammed b. el Hanefiyye (ö.81/700)'nin kulağına gittiği zaman, "baban Ali'yi benimsemiyor musun?" diyerek onu dövdüğü haber verilmektedir!³¹ Nice zorluklar yaşayan ve siyâsal olayların merkezinde yer alan Muhammed İbnu'l-Hanefiyye, Kûfe'de babasının nâşına, Medine'de kardeşi Hasan'ın zehirlenerek öldürülüşüne, daha sonra da kardeşi Hüseyin'in Yezid tarafından Kerbela'da şehit edilmesine tanık olmuştur. Bu nedenle Emevîlere karşı siyasal mücadelelerin merkezinde yer almış, fakat daha sonra onlara biat ederek Medine'de kendi köşesine çekilerek bir ders halkası oluşturmuştu. İki oğlu Ebû Hâşim Abdullah (ö.99/717) ile Hasan bu okulda yetişmişlerdi. İşte Kaderiyye adıyla anılan düşünce akımının çekirdeği burasıdır. Şam'daki *siyasal cebir* anlayışına karşı çıkış hareketi bu okula dayanmaktadır. Çünkü "başta Muaviye olmak üzere Emevî yöneticileri, kendilerinin idareye gelişlerini Allah'ın takdirine bağlıyor; şayet bu egemenlik Allah'ın rızasına ve irâdesine uygun olmasaydı, bu işi bize bırakmazdı"³² diyorlardı. Bunlardan

29. Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s.9.

30. Bkz. İsmâ Doğan, "Zeydiyye Mezhebi", (Bildiri), *Milletlerarası Tarih ve Günümüzde "Şiilik" Sempozyumu*, İSAV, İstanbul 1993, s.559.

31. Hasan b. Muhammed'in, ameli imandan bir cüz görmemesi ve "ircâ" ile ilgili görüşlerinin arka planında dedesi Hz. Ali'yi "tahkim" meselesinden sonra terk ederek, ameli imandan bir cüz kabul eden, büyük günah sahiplerini ve kendileri gibi düşünmeyen herkesi kâfir sayarak isyan eden, Müslümanların canlarını ve mallarını telef etmeyi helal sayan Hâricîlere karşı çıkış olsa gerektir. Bkz. Neşşâr, *age.*, I/329.

32. Bkz. Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Tabakâtul-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diweld Wilzer), Beyrut 1966, s.3-11.

Ebû Hâşim böyle bir kader anlayışına karşı sessiz muhalefet başlatmıştı.³³

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkmış ilk ihtilaf olan "devlet başkanlığı" (imâmet/hilafet)³⁴ sorununun bir devamı niteliğinde gördüğümüz kader tartışmaları, bu sorunun siyasal yanının daha ağırlıkta olduğunu ortaya koymaktadır. Bu spekülasyonlar, her devrin şartları gereğince değişik renkler kazanarak günümüze taşınmıştır.

Yukarıda değindiğimiz gibi Hz. Muhammed (a.s.) döneminde kader konusu üzerinde tartışma yaşanmamış olduğuna dair iddiaları da biraz kuşkuyla karşılıyoruz. Çünkü Hz. Peygamber'in sahabeyi bu konu hakkında tartışmaktan menettiğine dair rivâyetler,³⁵ bu konu üzerinde peygamber döneminde de ciddi bir biçimde tartışma yaşanmış olduğunu göstermektedir. Ancak o dönemdeki kaderle ilgili tartışmalar, her konuda olduğu gibi Allah'ın Elçisi tarafından çözüme bağlanarak, bu sorun bir biçimde kapanmış ise de, üçüncü halife Hz. Osman'ın öldürülmesinden (35/656) sonra gelişen olaylar, özellikle Hz. Ali döneminde yaşanan iç savaşlar sırasında yeniden gün yüzüne çıkarak dile getirilmeye ve alevlenmeye başlamıştır. Müslümanlar arasında sahabe döneminde kaderle ilgili bir tartışmanın yaşanmadığı, bu konunun dış kaynaklı olduğu biçimindeki ifadeler, bu konu hakkında Sıffın Savaşı dönüşü yaşlı bir adamla Hz. Ali arasında geçen bir muhavere³⁶ dikkate alındığında pek tutarlı gözükmemektedir.³⁷

Hz. Peygamber'in, vahiy ışığında formülleştirerek oluşturmuş olduğu adalet ve kardeşlik esaslarına dayanan *mutlu toplum (asr-ı seadet) modeli*, onun ölümünün üzerinden henüz çeyrek asır geçmeden iç kargaşalarla sarsılmaya başlamıştır. Hz. Osman'ın hilafeti ile birlikte yönetimdeki gevşeme ve akraba kayırmaları bu fitneyi ateşlemiş, sonunda bir takım kıskırtmalar ile üçüncü halife Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayı patlak vermiştir. Bu olayın ardından Müslümanlar arasında gruplaşmalar artmış ve Allah'ın Elçisi'nin Müslümanlar hakkında korktuğu rivâyet edilen³⁸ olaylar

33. Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, I/326-327.

34. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve'h-tilâfu'l-Musallîn*, thk. Helmut Ritter, Wiesbaden 1980, s.229.

35. Bkz. Tirmizi, *Kader*, I, c.IV, s.443; İbn Mâce, *Mukaddime*, 10, (c.I, s.33); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.II, s.178 ve 196.

36. Ahmet Akbulut, *Hâriciliğin Siyasî Görüşleri*, AÜİFD., Sayı:31, s.331-345; *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay., İst., 1992, s.310-311; İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ank.,1988, s.78; Neşşâr, *age.*, I/220.

37. Bkz. İbnu'l-Mürtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, II. Baskı, Dâru'l-Muntezir-Beyrut 1409/1988, s.9-14.

38. Buhârî ve Müslim'in "*Sahih*"lerinde "Fitne" hadisleri, Hz. Peygamber'den sonra bir takım fitnelerin ortaya çıkacağı ve bu olaylara şahit olanların, bu fitnelere karışmamalarının kendileri için daha hayırlı olacağı rivâyet edilir.

ortaya çıkararak iki iç savaş (Cemel ve Sıffîn) yaşanmıştır. İlk defa Sıffîn Savaşı'nın hemen ardından İslâm düşünce tarihinde *dinsel semboller ve argümanlar kullanılarak* ihtilaflar derinleşmiştir. Savaş sırasında yenileceklerini anlayan Muaviye ordusundan bazılarının, mızraklarının uçlarına Kur'an sayfalarını geçirmeleri, "Hakem olayı"ndan sonra da Ali ordusundan bir takım kimselerin "Allah'tan başka hüküm koyucu yoktur" diyerek ayrılımları ile "Hâriciler"in ortaya çıkışı bu sürecin başlangıcı niteliğindeki olaylardır. Bu olay bize göre İslâm'ın ilk siyasallaştırılma sürecinin somut bir göstergesidir. Bundan sonra da, o zamana kadar bu denli yoğun tartışılmayan "kader" ve "büyük günah" problemleri tartışılmaya başlanmıştır.

2. Kader Tartışmalarının Alevlenmesinde Emevîlerin Roller

Hz. Peygamber (a.s.)'in vefatıyla ilk siyâsî ihtilaf kıvılcımı ortaya çıkmıştır. Bu kıvılcım, daha sonra üçüncü halife Hz. Osman 'ın bir takım siyâsî hesaplar uğruna öldürülmesi (ö. 35/656 m.)³⁹ olayıyla alevlenmiştir. Hz. Peygamber'in geride kalan eşlerinden, birinci halife Hz. Ebû Bekir'in kızı olan Hz. Ayşe'nin de kendi taraftarlarıyla birlikte Mekke'ye çekilmesinin ardından, Basra'da Hz. Ali taraftarlarıyla girişilen Cemel Savaşı'na katılması ve daha sonra da Şam valisi ve Hz. Osman'ın yakın akrabası olan Muâviye ordusu ile Hz. Ali ordusu arasında cereyan eden Sıffîn Savaşı ve Hâricî isyanlarında binlerce Müslüman ve güzide sahâbenin ölmesi, Müslümanlar arasında dinî, fikrî ve siyâsî bir takım tartışmalar ve kutuplaşmaları ortaya çıkarmıştır. İşte bütün bu acı olayların ardından bu hâdiselerin İlâhî takdir ile mi, yoksa insanların kendi irâdeleri ile mi gerçekleştiği tartışılmaya başlanmıştır. Mesela, Sıffîn Savaşı'ndan dönerken, yaşlı bir adamın Hz Ali'ye 'bu seferin Allah'ın kaza ve kaderi ile mi meydana geldiğini...' sorması üzerine, Hz Ali; "Taneyi çıkaran ve rüzgârı yönlendirene yemin ederim ki, hiçbir vadiye inmemiz ve hiç bir tepeye çıkmamız kaza ve kaderden başka bir şey ile değildir!" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine bu yaşlı adam, "sanıyorum ki bu zahmetten ben bir ecir alamayacağım!" deyince, Hz Ali, "Aksine ey yaşlı adam! Siz bu seferinizde hem giderken, hem dönerken ecir aldınız ve Allah sizin bu ecrinizi de büyüttüştür. Hiç bir hususta zorlanmış değilsiniz!" demiştir. Yine bu yaşlı adam, "Bizi hem kaza-kader buna sevk ediyor ve bundan dolayı yürümüş oluyoruz, hem de zorunlu olmuyoruz, bu nasıl oluyor?!" diye sorunca, Hz Ali "Sen kazayı zorunlu, kaderi de

39. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrût, tsz., III/31; Taberî, *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Kahire 1939, III/442.

olmuş-bitmiş bir şey mi sanıyorsun? Şâyet böyle olsaydı sevap ve ikab gereksiz olur, va'd ve va'id yerine gelmezdi! Yüce Allah'ın günahkârı yermesi, iyi kimseyi de övmesi söz konusu olmazdı. Ne iyilik yapan iyiliği sebebiyle kötülük yapandan, ne de kötülük yapan iyilik yapandan daha üstün ve daha değerli olurdu! Bu (gibi) sözler şeytanların kardeşleri; putlara tapan, Rahman'a düşman olan, yalan yere şahitlik eden ve işin doğrusunu görmeyenlerin sözleridir. Bu tür sözleri söyleyenler bu ümmetin *Kaderiyyesi ve Mecûsîleridir*. Şüphesiz Yüce Allah iyilik yapmayı emretmiş, insanı da uyarmak suretiyle kötülüğü yasaklamıştır! Zorlama yönüyle teklif etmemiş, peygamberleri de boşuna göndermemiştir. "Bu (şüpheler) küfredenlerin sanısıdır. Ateşe girecek olanların vay haline..." (Sâd, 28) dedi. Yaşlı adam yine "Peki bizi yönlendiren ve bu işe sevk eden kaza ve kader nedir o halde?" diye sorunca Hz. Ali "bu, Allah'ın emri ve irâdesi ile (ile) olan bir iştir" diyerek "Senin Rabbin, kendinden başkasına kulluk etmemeyi ve ana-babaya iyilik etmeyi hükme bağladı" (İsra, 23) âyetini okumuştur. Sonunda aldığı cevaplardan memnun olan bu yaşlı adam, Hz. Ali'den duyduğu bu sözlerden sevinç duyarak kalkıp şöyle bir şiir okumuştur:

-Sen kıyamet günü Rahmân'ın rızasını kazanarak taatini dilediğimiz imâmınsın.

-Dinimizin karışık bir hususunu bize açıkladın. Allah iyiliğine iyilikle karşılık versin!⁴⁰

Şâyet bu metin Hz. Ali'ye ait ise, Mu'tezile'nin bütün referanslarını burada bulabiliriz. Bu metnin çok ustalıkla bir biçimde uydurulmuş olabileceği iddiaları⁴¹ varsa da bunun aksini kanıtlayacak bir delil olmadığı sürece doğru kabul edilebilir.

Emevîlerle Hz. Ali arasındaki savaş ve mücadelenin ardından Müslümanlar arasında dinsel ve siyasal argümanların iç içe girdiğini görüyoruz. Taraftarlarını Muâviye b. Ebî Süfyan'a karşı savaşmaya teşvik eden Hz. Ali'nin bu bağlamda kullandığı şu sözler çok dikkat çekicidir: "İnsanlar tarafından Rabler edinilen ve Allah'ın kullarını kendilerinin kulları, mallarını da kendi malları gibi gören *cebbârlar* üzerine yürüyün!"⁴²

40. Bkz. İbnu'l-Mürtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, II. Baskı, Dâru'l-Muntezir-Beyrut 1409/1988, 9-14; İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara, 1988, 78; ayrıca bkz. Ahmet Akbulut, "Hâriciliğin Siyasî Görüşleri", *AÜİFD*, Sayı:31, 331-345; Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiseleri...*, 310-311; Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, 220.

41. Bkz. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (Türkçeye Çev. Osman Tunç), İst. 1999, s.222.

42. Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhidi ve'l-Adl*, (Thk.: Tevfik et-Tavil, Safî Zayed), el-Müessesetü'l-Misriyye el-Âmme, Kahire 1965, VIII/4. Bu konuda çağdaş iki araştırma için bkz. Ziyâuddin er-Rayyis, *en-Nazariyyetu's-Siyâsiyyetü'l-İslâmiyye*, 2. Bs., Kahire 1960, s.100-102 ve Umâra, *age.*, 9.

Gerek Hz. Ali, gerekse Mu'tezile, Muâviye yönetimini "istibdat" olarak nitelendirmişlerdir. Zira Muâviye'nin uygulamalarıyla birlikte "cebir" kavramı tekrar gündeme gelmiştir. Muâviye, yaptıklarının *Allah'ın kaderi ve kazası* ile meydana geldiğini, bunların Allah tarafından daha önceden *bilindiğini* ileri sürerek, yaptığı işlerin sorumluluğunu üzerinden atmak istemiştir. Muaviye'nin, kendisini yönetici yapan ve buna ilişkin işler yaptırmanın Allah olduğunu, dolayısıyla bu işlerin *kendi irâdesi* dışında ortaya çıktığını imâ ettiği, kaynakların bir çoğunda geçmektedir.⁴³

Emevîlerin yönetime geçmelerinden (m.661) itibaren kader probleminin özellikle Ümeyyeoğulları ve taraftarlarınca siyasallaştırıldığı tarihsel bir gerçektir. Emevîler ve onların görev verdiği kimseler, iktidara gelişlerini bir *inanç problemi* olan kader ile temellendirmeye çalışıyor ve bunu kendi çıkarlarına sonuçlanacak biçimde halka kabul ettirmeye uğraşıyorlardı. Birtakım politik oyunlarla iktidarı ellerine geçiren Ümeyyeoğulları ve onların atadıkları valiler, kendilerine itaat etmeyen insanları *toplumun huzurunu bozan "âsiler"* olarak görüyor ve Kur'an-ı Kerim'deki meşru yönetime isyan edenlere karşı öngörülen cezayı uyguladıklarını iddia ederek; kendilerine muhalif gördükleri herkese baskı yapıyorlardı. Onların bu konu hakkında kullandıkları ilgili ayet şudur: "Allah ve Elçisiyle savaşılan ve yeryüzünde bozgunculuk yapmaya çalışanların cezası; ya öldürülmeleri, ya asılmaları, ya da el ve ayaklarının kesilmesi veyahut da bulundukları yerlerden sürülmeleridir. Bu, onların dünyada çekecekleri rezilliktir. Ahirette ise onlara büyük azap vardır."⁴⁴ Böylece Emevîler daha başka dinsel argümanlar da bularak, kendilerine muhalif olan her hareketi, Allah ve Elçisine karşı açılmış bir savaş gibi göstererek acımasız biçimde bastırıyorlardı.

Emevîlerin *siyasal cebir* anlayışlarına karşı, "kader yoktur, işler sonradan olur" diyerek ilk bireysel tepkiyi ortaya koyan Mâbed el-Cühenî (ö.83/702)'dir. Ondan sonra Gaylân ed-Dimeşkî (ö.105/723), Mâbed'in açtığı bu yolda devam etmiştir. Kendilerine "Kaderîler" denilen kimselerin başlattığı bu hareket, İslâm düşüncesinde *ilk hürriyetçi akımdır*. Emevilere sadece bunlar değil, cebri akideyi savunmalarına rağmen Ca'd b. Dirhem (ö.106/724) ve Cehm b. Safvân (ö.128/746) gibi kimseler de karşı çıkmıştır. Çünkü bu cebriîlerin kader görüşleri, bize göre daha çok dinsel

43. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII/4; İbn Kuteybe, Ebu Abdillâh b. Müslim ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire 1904, II/41; Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum 1995, s.24; Toshihiko Izutsu, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, (Çev.:Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İst., 1984, s.56-57.

44. Mâide 5/53.

anlayışlarından kaynaklanmaktaydı. Emevîlerin, bunların hepsini çeşitli işkencelerle öldürtmeleri ise ilgi çekici olaylardır. Zira Emevîlerin, insanları yönetme işinin kendilerine gerçekten *ilâhî kader gereği* verilmiş olduğu şeklindeki iddiaları, dinsel dayanakları önceden belirlenmiş bir inanç ilkesinin konusu olmuş olsaydı, Müslümanlar arasında kendilerine karşı hiçbir ciddî muhalefetin olmaması gerekmez miydi? Nitekim daha Hakem Olayı'ndan hemen sonra, ilk Emevî halifesi olacak olan Muâviye "Allah'ın yardım ettiği kazanmış, yardımsız bıraktığı ise kaybetmiştir"⁴⁵ diyerek, kendisine Allah'ın yardım ettiğini, Hz. Ali'yi ise yardımsız bıraktığını iddia etmiş ve böylece *siyasal bağlamda kaderi kullanma sürecini* başlatmıştır. Gerçekten de Muâviye yönetimi (hilafeti) bir takım siyasî manevralarla ele geçirdikten sonra "Rabbim beni ehil görmeseydi, onu bana bırakmazdı. Bizim şu andaki konumumuzu Allah beğenmeseydi, onu değiştirdi"⁴⁶ demiş, iktidarını iyice pekiştirdiği bir dönemde okuduğu bir hutbesinde de "Hiçbir şey yoktur ki onun hazineleri bizim yanımızda olmasın, ama biz onu bilinen bir miktar ile indiririz."⁴⁷ ayetini okuduktan sonra şöyle demiştir: "Ben Allah'ın hazinelerinin bekçisiyim. Allah'ın verdiği kimseye verir, menettiği kimseden de men ederim."⁴⁸

Görüldüğü gibi Muâviye'nin kader yorumu *siyasal cebir* ifade etmektedir. Kendisinin, böyle bir anlayışı gerçekten bir iman esası olarak kabul etmiş olabileceğini düşünmek mümkün gibi görünse de, Hz. Ali ile olan mücadelelerinde izlediği yöntemleri incelediğimizde, bunu bir akide gereği değil; kendisini meşrulaştırma sürecinde ortaya attığı *siyasal sözler* olarak değerlendirmek daha inandırıcı ve daha tutarlı bir anlayıştır. Gerçi Muâviye'nin dehası⁴⁹ ve yumuşak huyluluğu (hilmi) ile ilgili bir çok rivâyet varsa da⁵⁰ gerek kendisi, gerekse kendisinden sonra bir ikisi dışındaki bütün Emevî yöneticiler, insanları sindirme ve korkutma ile iş başında kalmışlardır.

Ünlü Emevî halifesi Ömer b. Abdulaziz de bu konuda tartışmaların merkezinde yer alan, hatta Kaderiyye'ye reddiyeler yazan bir kişidir. O, adaleti ile herkesin beğenisi ve sevgisini kazanmakla birlikte, Emevîlerin geleneksel kader doktrinini kabul ediyor, fakat seleflerinden farklı olarak bu

45. Muhammed Sâlih, Muhammed es-Seyyid, *Amr b. Ubeyd ve ârâuhu'l-kelâmiyye*, Kahire 1985, s.96.

46. İbnü'l-Murtezâ, *el-Münve ve'l-emel*, Beyrut 1990, s.94.

47. Hicr 15/21.

48. İbnü'l-Murtezâ, *el-Münve ve'l-emel*, s.94.

49. Bkz. İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut 1957, II/51; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve mârifetü'r-ricâl*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, İstanbul 1982, I/283.

50. Bkz. İbnü Abdi Rabbihi, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitâbu İkdi'l-Ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Gamîha, Beyrut 1987, III/277.

görüşü istismar etmiyor, aksine bir itikâd olarak inanıyor ve savunuyordu. Ömer b. Abdulaziz, Kaderîlerin, Allah'ın ilmini reddettiklerini ve Hz. Muhammed (a.s.)'in kaderi yalanlayacağını bildirdiği topluluğun onlar olduğunu ileri sürüyordu. İşte onun risâlelerinden kader inancına dair bir cümle: "Şüphesiz siz benim şu sözümün size ulaştığını zikredip, beni bu hususta inkar ediyorsunuz. O söz(üm) de şudur: (Şüphesiz Allah kullarının ne yaptıklarını ve neye yöneleceklerini biliyor.)"⁵¹ Ömer b. Abdulaziz kadere iman etmiş olmasına rağmen "Kaderîlerin reisi" sayılan Ğaylân'ı seviyor ve onun hakkında: "Nefsini Allah'a adanmış, tüm vaktini onun yolunda sarf eden ve bütün organları hikmet ile konuşan kimseyi görmek isteyen kimse bu adama baksın."⁵² diyordu. Mu'tezile'den bize ulaşan metinlerde, Ğaylân'ın, Ömer b. Abdulaziz'i kendi görüşüne davet eden bir mektuptan bahsedilir.⁵³ Ğaylân bu mektubunda halife Ömer b. Abdulaziz'in kader anlayışını ve yönetici oluşlarının gerekçesini Allah'ın kaderine bağlayarak, meşruluklarını kanıtlamaya çalışan Emevîleri protesto ettiği, hatta kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat etmek için Enbiyâ suresi 21 ve Kasas suresi 28. âyetleri delil getirdiği rivâyet edilir. Bunun üzerine Halifenin, Ğaylân'ı çağırıp onunla şifahî olarak tartıştığı, bu tartışma sırasında Ğaylân'ın onu Kitap ve Sünnet'e davet ettiği ve "Şam halkı zulmün, Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu zannediyor. Sen de aynısını söylüyorsun" diyerek suçladığı, halifenin ise bu suçlamayı kabul etmemesine rağmen Ğaylân'ı hoş karşıladığı rivâyet edilir.⁵⁴

Ayrıca yine Zeydî İmâm el-Hâdî îla'l-Hakk Yahya (ö.298/911), Yemen'deki Zeydî toplumun kurucusu ve Zeydiyye'nin hür irâdeye dönüşünü başlatan kişi olan meşhur Kâsım b. İbrâhîm (ö.246/860)'in torunu olan İbn Hüsey'nin bir çok yazısı arasında Kaderiyye'ye karşı Ali'nin torunu ve Muhtâr es-Sekâfî'nin mirasını devralmaya çalışan ve bu mirası, sonunda Abbâsîlere naklettiği söylenen Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'ye attettiği bir "Risâle"nin reddiyesini de saymaktadır. El-Hâdî ile'l-Hakk'ın

51. Ömer b. Abdulaziz, "er-Risâle" (*Bidâyatü ilmi'l-kelâm fi'l-İslâm: Risâletâni fi'r-reddi ale'l-Kaderiyyeti mine'l-karni'l-evveli li'l-hicre*), (Thk.: Josef van Ess), Beyrut 1977, s.43 vd.

52. Kâdî Abdulcebbar, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 249.

53. İbnu'l-Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diweld Wilzer), Beyrut 1966, s.25-27; bkz. Neşşâr, *age.*, II/75. Hicrî birinci yüzyıldaki önemli şahısların tartışmaları ve risâleleri hk. bir araştırma için bkz. Helmut Ritter, *Studien für Islâmischen Frömmikeit*, I: Hasan el-Basrî, *Der İslâm 21* (1933), 1-83. Hasan el-Basrî'nin Vali Haccac'a cevap olarak yazdığı *Risâle* hala korunmaktadır. H. Ritter'in tahkik ettiği bu metnin yer aldığı bu eserin güvenilirliğini 1933'ten bu tarafa hiç kimse sorgulamamıştır.

54. İbnu'l-Murtezâ, *age.*, 25-27.

kitâbı birkaç el yazması halinde korunmaktadır ve kendileri ile polemige girdiği insanlarla olan tartışmalarını içeren bir çok eksik parçayı da barındırmaktadır. Bu metin bizi hicrî 1. asra götürmektedir.⁵⁵

Sonunda kader meselesini siyasallaştırarak insanlara zorla kabul ettirme girişimleri sonuçsuz kalan Emevîlerin yönetimleri bir asrı bile doldurmadan, bütün muhalif güçlerin elbirliği ile yıkılmıştır (132/750). Fakat o dönemden kalan kader anlayışlarının etkileri günümüze kadar devam etmiştir.

3. Bazı Emevî Karşısı Kelâmî Akımların Kader Görüşleri

3.1. Kaderîler

Çok erken bir dönem sayılan hicrî birinci yüzyılda İslâm düşünce tarihinde bir grup Müslüman düşünür, özellikle Emevîlerin siyasî cebir anlayışlarına bir tepki olarak ve insanın İlahî teklife muhatap olduğu gerçeğinden hareketle, insanın irade hürriyetine sahip olduğunu ve kendi hür iradesiyle gerçekleştirdiği fiillerin Yüce Allah'a değil, insanın kendisine ait olduğunu ileri sürerek karşı çıkmışlardır. Bunlar, İslâm düşünce tarihinde yönetici kesimin kendilerini meşrulaştırmak için insanların *İlahî takdir* inanmalarını teşvik etmek ve böylece insanların siyaset dışı kalmalarını sağlayarak onları miskinleştirmek amacıyla yapılan baskılara karşı çıkan "Kaderîler"dir.⁵⁶ Kaderîlerin ortaya çıktığı o dönemde iktidarda bulunan Emevîler ve yandaşları, yönetime gelişleri ve icraatlarını *ilâhî takdir* kavramı ile açıklıyor ve bu kavramın arkasına sığınarak insanların bunu bir *itikat* olarak kabul etmelerini istiyor, böylece halkın siyaset dışı kalmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Kaynaklara göre, insan irâdesiyle ilgili olarak, kader konusunu ilk ortaya atan Mâ'bed el-Cuhenî'dir. Makrizî'ye göre Basra'da faaliyet gösteren bu şahsın fikirlerinin Ğaylân ed-Dımeşkî ve Cehm b. Safvân tarafından paylaşıldığı zikredilmektedir.⁵⁷

55. M. Umâra, *Resâilu'l-'adl ve't-tevhîd: Kitâbu'r-reddi ve'l-ihcâci 'alâ'l-Hasen b. Muhammed b. el-Hanefiyye*, s.118 vd., (Thk.: M. Umâra), Mısır, tsz. Hasen b. Muhammed b. el-Hanefiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (Thk. Dr. Ömer Abdusselâm Tedmûf), Beyrut 1993, VI/331-334.

56. Aslında hasımlarına verilmesi gereken bu adlandırma biçimi ("Kaderî" adlandırması) belki de kasıtlı olarak kaderi inkar ettikleri ileri sürülen bu kimselere verilmiştir. Bunların görüşleri, daha sonrta "Fırak" ve "Milel- Nihal" türü kitaplarda "Mu'tezile" diye adlandırılan Kelâm ekolü içerisinde devam etmiştir.

57. Takıyuddin b. Ahmed el-Makrizî (ö.845/1441), *Kitâbu'l-Hitât*, Mısır 1326 h., IV/181; M.S. Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, 9.

Zehebî'ye göre Mâ'bed el-Cühenî, kendi iç dünyasında samimi bir kişi olmasına rağmen, kaderi inkar etmesi nedeniyle kötü bir çığır açmıştır. Mâ'bed, Emevîlere karşı Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte isyan etmiş, Haccâc (ö.95/714) da onu hicrî 80 yılında öldürmüştür. Mâ'bed, Emevîlerin haksız yere kan döküp-zulmetmelerine, bu yaptıklarını da Allah'ın kaza ve kaderine bağlamalarına şiddetle karşı çıkıyordu. Bir keresinde Atâ b. Yesâr ile birlikte Hasan el-Basrî'ye gelip; "Ey Ebû Saîd! Bu melikler Müslümanların kanını döküyor, mallarını ellerinden alıyor ve yaptıkları işlerin Allah'ın kaderiyle olduğunu söylüyorlar" diyerek şikâyet etmiştir. Buna karşı Hasan el-Basrî de "Allah'ın düşmanları yalan söylüyor" diyerek Mâ'bed ile aynı görüşü paylaştığını belirtmiştir.⁵⁸ Mâbed, bir kısım beşer fiillerinin, özellikle zulüm veya şüpheli olanlarının hür irâde ile olduğuna inanmıştı. Çünkü o Emevîlerin zulümlerinin Allah tarafından takdir edildiği hususunu inkar etmiştir.⁵⁹

3.2. Cebriîler

Diğer bir grup ise *Allah'ın sonsuz kudreti ve hakimiyetini* merkeze alarak, fiillerin insana değil, onu yaratan Yüce Allah'a ait olduğunu; sonsuz irade karşısında insanın hiçbir iradesinin olamayacağını savunan "Cebriyye" ekolüdür.

Cebriî akımın öncülerinden Cehm b. Safvân'ın Allah'ın sıfatları ve kelâmı hakkındaki görüşlerinin takipçisi olan "Ca'd b. Dirhem'in kader hakkındaki görüşleri, ilk önce Emevî yönetiminin tasvibini almışken"⁶⁰ daha sonra onun bu yönetim tarafından niçin öldürüldüğü kaynaklardaki farklılıklar dikkate alındığında hâlâ netlik kazanamamıştır. Fakat Ca'd'ın öldürülüş biçimine bakılırsa, o günün siyâsîleri tarafından dinsel argümanlar kullanılarak katledildiği anlaşılmaktadır. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, Kûfe Valisi Hâlid el-Kasrî (ö.126/743)'ye Câ'd'ı öldürme emri vermiş, ancak bu emrine hiçbir gerekçe göstermemiştir. Ca'd'ın öldürülme nedenleri hakkında bir takım rivâyetler vardır. Bu rivâyetlerden birinde onun, Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705) döneminde, yönetime karşı isyan eden Yezid b. Mühelleb (ö.102/720)'i desteklediği nakledilmekle beraber, bunun

58. Bkz. İbnü'l-Mürtezâ, *el-Münve ve'l-emel*, 7-8; Ahmed Mahmud Subhî, *fî ilmi'l-Kelâm*, 5. Bs., Beyrut 1985, I/178-179, (ez-Zehebî'nin "*Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*"inin IV/41'inden alınmıştır).

59. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Edinburg 1973, (Çev.: Ethem Rûhi Fiğlalı), Ankara 1987, s.103.

60. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Ankara 1992, s.289. Krş. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed b. Feth, Mısır 1947, I/135.

dışında bir muhalefedinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak valinin onu öldürürken *Allah'ın kelâmını inkar etmesini gerekçe göstermesi* ilgi çekicidir.⁶¹ Vâlinin Ca'd'ı öldürme yeri ve biçimi de ilginç, daha doğrusu çok vahimdir! Adı geçen vali, Basra ile Kûfe arasında Vâsıt denilen bir yerde bir Kurban Bayramı günü insanlara hutbe okuduktan sonra şu cümleleri eklemiştir: "Ey insanlar! Gidiniz, kurbanlarınızı kesiniz, Allah kabul etsin. Ben de Ca'd'ı kurban edeceğim! Zira o, Allah'ın İbrâhim (a.s.)'i dost edinmediğini, Mûsâ (a.s.) ile de konuşmadığını iddia etmektedir! Allah, Ca'd'ın söylediklerinden münezzehtir." Daha sonra bu vali minberden inerek, hemen minberin dibinde Ca'd'ı kurban etmiştir!⁶² Bu olay bir çok kaynakta geçer. Ama dikkatimizi çeken en önemli husus, İslâm âleminde hadis konusunda otoritesiyle ün yapmış ünlü muhaddis Buhârî (ö.256/869)'nin "Kulların Fiillerinin Yaratılması" hakkında yazdığı eserinde bu olayı onaylıyormuşçasına rivâyet etmesi dikkatimizi çekmektedir. Buhârî, Allah'ın Kelâmının ezelfî ve kadîm olduğuna inanan bir âlim olması dolayısıyla, Allah Kelâmının yaratılmış olduğunu, sıfatlarının da olamayacağını iddia eden bu kimselerin görüşlerini dinsel bir yorum olarak kabul etmemiş ve hiçbir zaman hoşgörü ile de bakmamıştır.

Düşüncelerinden dolayı insanların baskı ve zulme uğraması, insanların düşünce tarihinde çok yaşanmıştır ama, insanlara hürriyet, barış ve mutluluk vadeden bir dinin mensuplarının baskıcı bir din anlayışı geliştirmeleri çok acıdır. İktidardakilerin baskıcı tutumlarını anlayabilmek mümkün ise de, kimi din bilginlerinin bunu dinin temel ilkeleri gibi sunması ve dayatması anlaşılır gibi değildir. Emevîler döneminde gerek Ca'd'ın, gerekse aşağıda bir kaçının daha adlarını vereceğimiz birtakım kimselerin öldürülmelerine dinî kılıflar bulunması, erken dönemden itibaren dinin siyasallaştırılma sürecinin boyutlarını gösteren acı tablolarıdır. Bir insanı hiç muhakeme etmeden, üstelik bir bayram günü bayram namazından sonra minberin dibinde katletmenin dinsel bir gerekçesinin olamayacağı ve hiçbir insaf ölçüsüne de sığmayacağı aşîkardır! İşte dinin siyasallaştırılması, İslâm düşünce tarihinde Emevîlerle birlikte ne yazık ki çok erken bir dönemde başlamıştır.

Ca'd b. Dirhem, Allah'ın sıfatları olmadığını, bu bağlamda Allah Kelâmının da yaratılmış olduğunu söylüyordu. Kelâmullahın yaratılmış olduğu; yani ezelde değil, sonradan meydana geldiği yolundaki bu görüş, olayların Allah tarafından önceden belirlenmiş olmadığını, dolayısıyla da

61. Bkz. Hâlid el-A'lâ, *Cehm b. Safvân ve mekânnetuhu fi'l-fikri'l-İslâmî*, Bağdad 1965, s.53.

62. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Halku ef'ali'l-ibâd*, Beyrut 1990, s.7.

yöneticilerin iş başına gelmesi ve icraatlarının kadere bağlanamayacağını ortaya çıkarıyordu. Emevî yönetimi bu görüşün bağlamını çok iyi anlamış olacak ki, işi kısa yoldan halletme(!) yoluna giderek Ca'd'ı önce zındıklıkla suçlamışlar, sonra da öldürmüşlerdir.⁶³

Ca'd b. Dirhem'den sonra, onun görüşlerini talebesi Cehm b. Safvân sistemleştirmiş, fakat o da hocasının talihsiz akıbetine mâruz kalmıştır. Cehm'e göre insan, fiillerinde mecburdur, hiçbir fiil yapmaya kudreti yoktur. O, istitaat (güç) ile nitelendirilemez. İnsanın irade ve ihtiyarı da yoktur. Allah, insanda fiilleri, diğer varlıklarda yarattığı gibi yaratır. İnsanın kendi fiillerini kendisinin yaptığının söylenmesi hakikî değil, mecâzîdir. Daha fazla ayrıntısına girmek istemediğimiz Cehm'in bu görüşleri bir çok kaynakta geçmektedir.⁶⁴ Bizim dikkatimizi çeken bir diğer husus, kader konusunda Emevî yöneticileriyle benzer görüşlere sahip olan bu şahıs, Tirmiz, Kûfe, Belh gibi bölgelerde görüşlerini yayarken, Emevî yönetimine karşı ayaklanan Hâris b. Sureyc (ö.128/746)'in yanında niçin yer almıştır? Hatta o, Hâris ile Emevî komutan Sâlim b. Ahvâz arasında yapılan görüşmelerde Hâris'in temsilcisi olarak da görev yapmıştı.⁶⁵ Gerçekte Cehm, Emevîlere kader görüşlerinden dolayı değil, Horasan ve Fars bölgelerindeki insanların, *yönetime göre istenen seviyede Müslüman olmamaları bahane edilerek cizye alınması* olayına karşı çıkarak isyan edenlerin safında yer almıştı.⁶⁶ Bu ayaklanma bastırılınca Sâlim b. Ahvâz tarafından öldürülmüştür.⁶⁷ Aslında Cehm, Allah'tan başka gerçek fâilin olamayacağı düşüncesinden hareketle cebir inancına kaymıştı. O, Allah'ın azameti ve sonsuz kudreti karşısında bir hiç mesabesinde olan insan kudretinin azlığından dolayı böyle düşünüyordu.⁶⁸

İlk Dört Halife döneminde bazı insanların, günahlarını kaza ve kadere bağladıkları rivâyet edilir. Böyle görüşlerin etkisi tamamen silinmemiş olmalı ki, Cehm b. Safvân, sahabe döneminin sonlarına doğru, insanın

63. İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, (ö.385/995), *el-Fihrist*, nşr. G. Flügel, Beyrut 1964, s.338; Ebû Saîd Osmân b. Sâîd ed-Dârimî, *Kitâbu'r-Reddi ale'l-Cehmiyye*, thk. Zâhir eş-Şâviş, Beyrut 1982, s.111; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyâsi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Ankara 1992, s.290.

64. Bkz. Cemaluddîn Kâsımî (ö.1332/1914)', *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile* adlı eseri. Bu eser, Cehmiyye ve Mu'tezile hakkında yirminci asır başlarında yazılmış, küçük ama çok değerli bir çalışmadır. Matbaatu'l-Menâr Kahire'de hicrî 1331 de ve Mütessesetu'r-Risâle Beyrut'ta 1405/1985'de bu eseri basmıştır.

65. Hâlid Âlâ, *age.*, s.66-67.

66. Bkz. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'hilâfu'l-musallîn*, III. Bs., (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden, 1400/1985, s.280; Muhammed Umâra, *El-Mu'tezile ve müşkiletü'l-hürriyeti'l-insâniyye*, s.30.

67. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s.280.

68. Bkz. İrfan Abdulhamid, *Diraâtü'l-fırâki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1997, s.264.

fiillerinde zorunlu olduğu ve seçme gücünün olmadığını açıkça söylemişti. Tarihçilerin bazen Semerkand, bazen de Tirmiz'li olduğunu bildirdikleri bu şahsın, bu konudaki görüşlerini Ca'd b. Dirhem'den almış olduğu rivâyet edilir. Çok güzel konuştuğu rivâyet edilen Cehm, Emevîlere karşı ayaklanan Hâris b. Süreyc et-Temîmî'nin "kâtibi" ve dâvetçisi" sıfatıyla Tirmiz'de ortaya çıkıp görüşlerini yaymaya çalışmış ve daha sonra Belh'e yerleşmişti. Cehm, burada sıfatları kabul eden müfessir Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) ile tartışmalarda bulunmuştur. Teşbihi aşırı bir şekilde reddeden Cehm'in, Allah'ın bir "şey" olmadığını söylediği rivâyet edilir. Çünkü ona göre "şey", "kendisinin benzeri olan mahluk" demektir.⁶⁹ Daha sonra Mutezile bilginleri Allah'ın "şey" olmadığı konusunda Cehm gibi düşünmüşlerdir.⁷⁰ Cehm'in, Allah'ı mevcûd, hayy, âlim, mürîd.. gibi, başkaları için de kullanılması câiz olan hiçbir sıfatla nitelendirmediği, fakat O'nu kâdir, mûcid, fâil, hâlık, muhyî, mumît gibi sıfatlarla nitelendirmeyi câiz gördüğü rivâyet edilir.⁷¹ Demek ki Cehm, Allah'ın ezelf sıfatlarını olumsuzlamamış, sadece Mukâtil b. Süleyman gibi Haşvîyye'nin eliyle yayılan "teşbih" düşüncesini reddetmiştir.⁷² Mukâtil ise tam tersine sıfatları kabul etmede aşırıya gitmiş, hatta O'nu yaratılmışlara benzetmişti. Hâris b. Süreyc'in ayaklanması sırasında esir düşen Cehm, Silm (Sâlim) el-Ehvâz tarafından öldürülmüştür. Onun öldürülüşünün dinî değil, siyâsî olduğu, çünkü Emevî idarecilerinin, Müslümanları sırf akideye ilişkin görüşleri yüzünden öldürmelerinin uzak bir olasılık olduğu da ileri sürülmektedir.⁷³ Hişâm b. Abdulmelik'in, Horasan'daki görevlisine yazdığı mektupta, onu "Dehrî" olarak nitelendirerek öldürülmesini istemesinin bir aldatmaca olduğu, zira Cehm'in Dehrî değil, Müslüman bir kimse olduğu ve insanları Allah'a ve Resûlü'ne davet ettiği rivâyet edilir.⁷⁴ Ca'd b. Dirhem ise, diğer din mensuplarının sık sık bir araya gelerek tartışmalarda bulunduğu Şam'da ikamet eden bir kimseydi.⁷⁵ Ca'd, önce Cezîre valisi, daha sonra Mervân'ın hocası olmuştur.

69. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, III. Bs., (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden, 1400/1985, I/181.

70. Eş'arî, *Makâlât*, ay.

71. Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, ay.

72. Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, (Çev.: Osman Tunç), İnsan Yay. İstanbul 1999, II/99.

73. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Tarîhu'l-Firâki'l-İslâmiyye*, Mısır, tsz., s.22; Neşşâr, *age.*, II/91, 94.

74. Cermaluddîn el-Kâsımî, *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut 1405/1985, s.12-13 vd.

75. Ca'd'ın Şam'da bir kiliseye yakın bir evde ikâmet ettiği rivâyet edilir. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (ö.774/1372), *Târih*, IX/350; bkz. Hâlid Ali, *Cehm b. Safvân ve mekânâtuhu fi'l-fikri'l-İslâmî*, el-Mektebetü'l-Ehliyye, Bağdat 1965, s.49; Nasır Hâmid Ebû Zeyd, *El-İtticâhu'l-aklî fi't-Tefsîr*, 3.bs., Beyrut 1996, s.19.

Hatta bu nedenle, üzerinde çok etkisinin bulunduğu bu halifeye "Mervân-ı Ca'dî" diye lakap takıldığı rivâyet edilir. Ümeyyeoğulları Ca'd'ı Şam'dan kovunca, Kûfe'ye kaçmış, burada Cehm b. Safvân ile karşılaşarak ona fikirlerini empoze etmiştir. İlk defa "Kur'an'ın Yaratılmışlığı" meselesini Şam'da ortaya atanın, "ta'tîl" görüşlerini ilk defa ileri sürenin Ca'd olduğu söylenir. Fakat bizi esas olarak ilgilendiren konu; onun kader hakkındaki görüşleridir. Onun, insanın havada uçuşan tüy misali fiillerinde mecbur olduğunu, fiillerinin insana mecâzen nisbet edildiğini söylediği rivâyet edilir. Çünkü ona göre gerçek fâil ve gerçek hâlık sadece Allah'tır. Allah'tan başkasının fâil olduğunu söylemek ona göre şirktir.⁷⁶

Acaba bu fikirler Ca'd'a nereden gelmişti? Onun bu görüşlerinin Ebân b. Sem'ân yoluyla, Hz. Peygamber (a.s.)'e sihir yapan Yahûdî asıllı Tâlût b. Uhti A'sâm'a dayandığı rivâyet edilir. Sonunda Ca'd'ın görüşlerinden rahatsız olan Hişâm b. Abdülmelik onu yakalatarak, öldürülmesi için Irak valisi Hâlid el-Kasrî'ye gönderir. Onu önce hapseden vali, daha sonra halifenin kesin emri üzerine bir Kurban Bayramı günü *Allah'ın Kelâmını inkar ettiği* gerekçesiyle, bayram hutbesinin ardından bizzat kendisi tarafından boğazlanarak öldürülür. Onun, sıfatullah görüşlerinden dolayı değil, "Halkul-Kur'an" görüşü nedeni ile öldürüldüğü de iddia edilir. Çünkü onun bu görüşü, diğer görüşlerine nazaran daha fazla ses getirmişti.⁷⁷

Cehm'in görüşlerinin Yahudiler'e dayandığı hakkındaki rivâyetler, onun düşmanları tarafından uydurulmuş olabilir. Zira, hasımların görüşlerinin İslâm düşmanlarının görüşleri ile aynı olduğunu ileri sürmek, birbirine düşman olan fırkaların sıkça başvurdukları bir yoldur. Ca'd'ı, Mani Dini'ne mensup sayanlar bile vardır. Bu garip rivâyeti ise sadece İbn Nedim (ö. 385/995)'in zikretmiş olduğu, bir Şîî olan İbn Nedim'in, Emevî halifelerinden bazılarının ondan ders almasından rahatsız olmasından dolayı bu iftirayı ortaya atmış olabileceği de ileri sürülmektedir.⁷⁸

Bazı Arap tarihçiler, ilk Müslümanlar arasında tartışılmamış olan bu fikirlerin Arap olmayan unsurlar yolu ile Müslüman kültürüne girdiğini, adlarından bahsettiğimiz birtakım şahsiyetlerin *mevâlî* ya da köle asıllı oluşlarının buna delil olduğunu ileri sürerler.⁷⁹ Aslında Müslüman vicdânı, mutlak ilâhî irâdeye teslim olmaya ve her hususta insan irâdesinin bu mutlak irâdeye mahkum olduğuna inanmaya daha yatkındır. Bu nedenle Ma'bed el-Cühenî (ö. 80-85/699-704), Ca'd b. Dirhem (ö. 120/738) ve Gaylân

76. Ğurâbî, *age.*, 29, 30.

77. Ğurâbî, *age.*, 30, 31.

78. Neşşâr, *age.*, II/90; krş. İbn Nedim, *Fihrist*, 486.

79. Ğurâbî, *age.*, 31.

ed-Dımeşkî (ö.99/717)'gibi kimselerin düşünceleri Müslümanlar arasında garip karşılanmıştır. Hayatta kalmış son sahâbîlere bu kimselerin düşünceleri haber verildiğinde, bunlardan *teberrî* etmiş oldukları rivâyet edilir.⁸⁰

3.3. İlmîlîlar

Bunların iki aşırı uç olduğunu düşünen diğer bir akım ise "ılımlılar" olarak nitelendirebileceğimiz âlimlerdir. Bunlar, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu, insanın da Allah tarafından teklife muhatap kılınmış *sorumlu bir varlık* olduğunu ileri sürerek kendi fiillerini "kesb"ettiğini, ya da kendi "cüz'i irade"siyle eylemde bulunduğunu kabul ederek "orta yol" bulmaya çalışan ve daha sonra "Ehl-i Sünnet" olarak adlandırılacak grubun önderleridir.⁸¹ Tâbiûndan Hasan el-Basrî (ö.110/728), Emevî halifelerinden Ömer b. Abdulaziz (ö.101/719), Ehl-i Beyt'in büyük imâmı Câfer es-Sâdık (ö.148/765), Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe (ö.150/767) bunların önde gelenlerindendirler. Bunların kader görüşleri arasında tam bir benzerlik yoksa da, Müslümanların çoğunluğu tarafından aşırılıklardan uzak ve mutedil olarak kabul edilmiştir.

3.3.1. Hasan el-Basrî'nin Kader Görüşü

Hasan el-Basrî'nin kader anlayışı, "insanın, günahı kendisinin işlediği; yani kötülüğün insan tarafından yapıldığı, iyiliğin ise Yüce Allah'tan olduğu" şeklinde özetlenebilir. Bazen de "insanın hayır ve şer fiillerinden mutlak hür olduğunu gösteren sözleri aktarılır.⁸² Hasan el-Basrî'nin meclisine devam edenlerden biri olan Dâvûd b. Ebi'l-Hind onun şöyle dediğini işittiğini rivâyet eder: "Ma'siyetler hariç her şey Allah'ın kaza ve kaderiyedir!" İbnu'l-Murtezâ, Irak Valisi Haccâc'ın Hasan el-Basrî'ye bir mektup göndererek, ondan kader hakkındaki görüşünü bildirmesini isteyince, Hasan'ın, Haccâc'a uzun bir mektup gönderdiğini bildirir. Bazı bölümleri şöyledir:

"Ey emir benim dediklerimi iyi anla! Allah'ın yasakladığı şey kendisinden değildir. Çünkü O, kulların işledikleri taktirde azap görecekləri şeyden asla râzı olmaz. Nitekim Kur'ân âyetleri buna delildir. Kulların küfür işlemesinden asla râzı olmaz. Eğer küfür, Allah tarafından kaza ve kader ile

80. Bkz. Müslim, *Sahîh*, İmân Bâbı, 1 No'lu hadîs: Cibrîl hadîsi; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *El-İtticâhu'l-aklî fi't-Tefsîr*, 3. bs., Beyrut 1996, s.21.

81. Bkz. Süleyman Toprak, "Nesefî'nin Tabsıratu'l-Edillesinde Kaza ve Kader", *SÜİFD.*, sy.1, s.133-134, Konya 1985; Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul 1997, s.7.

82. Bkz. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-fırak*, 45-46.

meydana gelseydi. Allah bunun yapılmasından râzî olurdu! Ey emir bilesin ki, Allah'ın Kitâbı'na ve Adaleti'ne aykırı davrananlar din hakkında-çeşitli-sözler sarf ediyorlar. Onlar, kaza ve kader hakkında kendi iddialarına göre konuşuyorlar. Sonra da dünya işlerinde büyük bir çabayla inceleme ve araştırma yapıyor ve karar veriyorlar. Bunlar dünya işlerinde hiç de kaza ve kaderi istemiyorlar."⁸³ Bu ifadelerden; Hasan el-Basrî'nin, Allah'ın insanlar hakkında "azap edilmelerini gerektirecek küfür ve günah türünden hiçbir şeyi daha önceden takdir etmediğini, yani *belirlemediğini* kabul ettiği anlaşılıyor. Böylece o, Kur'ân âyetlerinin buna delil olduğunu söyleyerek, cebri düşüncüyü onaylamadığını ortaya koymuş oluyordu. Dönemin halifesi Abdulmelik b. Mervân'ın ona bir mektup yazarak, kendisinden kader ve cebir hakkındaki görüşlerini sorması üzerine, Hasan'ın ona, içerisinde insan hürriyetine ilişkin cevaplar bulunan bir "*Risâle*" gönderdiği ortaya çıkarılmıştır.⁸⁴

3.3.2. İmâm Câfer es-Sâdık'ın Kader Görüşü

Kader meselesi üzerinde ne mutlak cebir, ne de mutlak hürriyetin olduğunu ileri süren ılımlı akım mensuplarından İmâm Câfer es-Sâdık (ö.148/765)'a "insanın fiillerinde mecbur mu, yoksa hür mü olduğu" sorulunca, o "Allah, kulunu günah işlemeye zorlamak, sonra da o gûnahtan ötürü kendisine azap etmek gibi bir zulümden münezzektir." diyerek cevap vermiş, cevabı anlamayan şahıs, "o halde hakikat nedir? deyince, "İmâm Câfer, ikisinin ortası" diye cevap vermiştir.⁸⁵ Kader hakkında ne düşündüğü sorulunca da "kulu, yaptıklarından dolayı kınayabildiğin kendi fiili, yap(a)madığından dolayı kınayamadığın ise Allah'ın fiilidir."⁸⁶ diyerek görüşünü netleştirmiştir.

İmâm Câfer es-Sâdık, bu kader anlayışı ile Cebri görüşten uzak ve ılımlı biri olduğunu ortaya koymuştur.

83. Ali el-Ğurâbî, 45-46.

84. Bu mektup için bkz. *Risâle el-Hasan el-Basrî ile'l-Emîr Abdulmelik b. Mervân*, İst. Ayasofya Kütüphanesi, nu:399, VIII/1-2; ayrıca bu Risâle Helmut Ritter tarafından Der İslâm (Band 21, Heft I, s.1-83, Berlin und Leipzig 1933) dergisinde yayınlanmış ve "Studien zur Geschichte der Islâmischen Frömmigkeit. 1. Hasan el-Basrî" adlı makalesinin sonuna eklenmiş olan "edition critique"li metin esas alınarak Lütüf Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir. Bkz. *AÜİFD.*, III-IV, Ank., 1954.

85. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *El-Milel ve'n-nihâl*, Beyrut 1992, c.1, s.22, 41; Bekir Topaloğlu, *Kelâma Giriş*, İstanbul 1981, s.289.

86. İbnu'l-Murtezâ, *el-Münve ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihâl*, Tahkik: M. Cevad Meşkûr, Beyrut 1990, s.150.

3.4. Mûtezile ve Vâsıl b. Atâ

Takvâsı ve dindarlığı hususunda herkesin birleştiği ve hiçbir siyasi oluşumun içerisinde de bulunmamış, tâbiûnun büyük âlimi Hasan el Basrî'nin büyük talebelerinden Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl (ö.h.131/748) adlı bir âlim, kader konusunda *insanın sorumluluğu* ilkesinden hareketle, insanların fiillerinde hür olduğunu ve büyük günah işleyenler hakkında da, bu gibi kimselerin bu dünya hayatında "iki konak arasında orta bir yerde" bulunduğu (el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn) görüşünü ileri sürerek,⁸⁷ Hâricîlerle Mürcie arasında bir duruş belirlemiş, böylece hem İslâm toplumunu, hem de yöneticileri dikkatli olmaya davet eden prensipler ortaya koymuştur. Vâsıl'ın bu görüşü, *çinde bulunduğu ortam ve zamana göre "orta yol"* sayılabilecek bir karakter taşımaktadır. İşte Mutezile, -genel kabule göre- onun açtığı bu yolda devam eden âlimlerin kurduğu bir düşünce hareketi olarak, yaklaşık dört asır boyunca dinsel ve siyasal her türlü cebir anlayışına karşı fikirler üretmiş rasyonel bir düşünce akımıdır. Mu'tezile, bazılarının yaptığı gibi küçümsenecek ve görüşleri bir tarafa atılacak basit bir hareket değildir. Kendi dönemlerinde insan sorumluluğu ve İlâhî adâlet ilkelerini sürekli gündemde tutarak, *aktif ve sorumluluk bilinci yüksek Müslüman* imajını öne çıkarmaya büyük çaba sarf etmiştir. Günümüzde de "hür düşünceli insan" imajını öne çıkaran bir yapıya katkı sağlayabilecek düşünce ilkelerini içerisinde barındıran bir ekoldür. Çünkü bu ekol, İlâhî adalet ve insan sorumluluğunun temeli olan insanda tam bir *irâde hürriyeti* bulunduğunu ileri sürerek; Din'i tekrar makul ve uygulanabilir bir zemine oturtma girişiminin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'nın, insanî irâde hürriyeti görüşünü Ğaylân ed-Dimeşkî'den aldığı rivâyet edilir. Emevîlerin sonlarına doğru ortaya çıkarak görüş ve iktidar karşısındaki sağlam duruşu ile karizmatik bir önder haline gelen Vâsıl, insanın kendi fiillerini yapmada tamamen hür olduğunu ileri sürerdi. Gerçi o, bu görüşünde yalnız değildi. Aslında Vâsıl'ın, çevresindekilerle mücâdelesini yaptığı en önemli konu, 'hürriyet' konusu olup, 'menzile' görüşü değildir.⁸⁸ Burada bahis konusu

87. Bkz. Abdulkahir el-Bağdâdi, *el-Fark beyne'l-fırâk*, (Nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Kahire 1948, s.70; Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Din*, Kahire 1940, s.41; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Kahire 1907, III/267

88. Bkz. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-fırâkı'l-İslâmiyye*, Kahire 1959; s.6-7; A.S. Tritton, *İslâm Kelâmı*, çev Mehmet Dağ, AÜİF. Yay., Ankara 1983, s.64; Vâsıl b. Atâ, Dabbaoğulları'nın veya Mahzumoğulları'nın kölesi olarak (Medine'de) dünyaya gelmiştir. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *age.*, 74.Vâsıl b.'Atâ hakkında hakkında geniş bilgi için bkz. Şemsüddîn ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (Thk. Dr. Ömer Abdusselâm Tedmûrî), Beyrut 1993, VIII/558.

edilen hürriyet, onun, insanın fiillerini tam bir irâde ve ihtiyâr ile gerçekleştirmesine ilişkin görüşüdür. İbnu'l Mürtezâ, onun Hâşim oğullarının kölesi olarak doğduğunu ileri sürer.⁸⁹ Ğaylân ed-Dimeşkî veya babası da üçüncü halife Hz. Osman'ın kölesiydi.⁹⁰ Bazı Emevî idarecilerinin zorba bir yönetim şekli oluşturup halka baskı yapmaları, bu şahsiyetlerin hürriyet önderleri olarak ortaya çıkmalarında önemli bir etken olmuştur. Fakat Vâsıl, Emevî yönetimine karşı Ğaylân kadar şiddetli bir muhâlefet yapmayarak, daha ilmî ve siyâsî bir yol izlemiştir. Vâsıl'ın böyle bir kişiliğe sahip olmasının arka planında, Hasan el-Basrî gibi Peygamber ocağında büyümüş ve herkes tarafından saygı duyulan bir âlimin derslerine devam edişinin önemli bir rolü olsa gerektir. Böylece o, Hâricîler ve bir takım Şia'ya göre daha ılımlı bir yol izlemiştir. Nitekim Hasan el-Basrî de Emevîlere muhalif olduğu halde, Hâricîlerin ve bazı Ehl-i Beyt imâmalarının düştükleri talihsiz akıbetlere maruz kalmamıştı. Üstelik Vâsıl, halka daha yakın duran, Ğaylan gibi, yöneticilerle hiç muhatap olmamıştı.⁹¹ Vâsıl'ın, daha sonraları yoksullara yardım edecek derecede zenginleşip, zekâtını vermek için kapı kapı dolaşmış olduğu, hatta onun kendi mezhebini yaymak için uzak beldelere gönderdiği adamlarının masraflarını dahi karşılayabilecek düzeye gelmiş olduğu bildirilir.⁹²

Vâsıl'ın, Allah'ın adaleti prensibinden hareket ederek ortaya attığı kader fikri, başlangıçta her ne kadar ciddî bir tepkiyle karşılaşmamış ise de, daha sonraları, fiilleri küllî irâdesiyle Allah'ın yarattığını, insanların da o yaratılmış fiilleri kesbettiğini ileri süren Eş'ârîlerin sert tenkitlerine maruz kalmıştır. Hatta Eş'ârîler daha da ileri giderek Vâsıl'ı bu görüşlerinden dolayı tekfir bile etmişlerdir.⁹³ Vâsıl, aslında zühd ve takva sahibi ve Allah'tan korkan bir insan olmasına rağmen, hasımlarından kendisini Hâricî veya Cehmî, hatta daha ileri giderek kâfir olmakla suçlayanlar

89. Bkz. İbnu'l-Mürtezâ, *el-Münye ve'l-emel*, Haydarabat 1902, s.17; İbn Kuteybe, *Kitâb el-Medârif*, Kahire 1982, s.166; Kemal Işık, "Mu'tezilenin İlk Kurucusu Vâsıl b. 'Ata ve Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD.*, Ank. 1981, XXIV/ 337-357.

90. Ali Mustafa el-Ğurâbî, *Târihu'l-firâki'l-İslâmiyye*, Mekke, tsz., 33. M. Zâhid el-Kevserî onun Kıbtî olduğunu bildirir. Bkz. Ğurâbî, *age.*, ay. Vâsıl ve Ğaylân'ın insan hürriyetine bu kadar önem vermelerinin arkasında, köle olarak doğup-yaşamalarının bir etkisi olabilir. Emevîlere karşı bu kadar sert çıkışlarının arka planında, Ümeyye oğullarının entrikalarına yakinen şahit olmaları bulunduğunu düşünüyoruz. (A.S.).

91. Ğaylan Şam'daki Emevî idaresinde kâtiplik vazifesi de görmüştü. İki bin varaktan fazla tutan bir risaleler koleksiyonu bıraktığı söylenir. Bkz. Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 104.

92. Bkz. Işık, *age.*, 340-341.

93. Işık, *age.*, 357; Bkz. Tritton, *İslâm Kelâmı*, 65.

olmuştur.⁹⁴ Ancak, onun müctehid derecesine ulaşmış olduğunu, tâbîinden veya tebe-i tâbîinden sayıldığını ve gerçeğe uymayan suçlamaların yapılmasının doğru olmadığını ileri süren çağdaş araştırmacılar da vardır.⁹⁵

3.5. İmâm Ebû Hanîfe Numân b. Sâbit'in Kader Görüşü

Kader hakkındaki görüşlerini "*el-Fıkhü'l-Ekber*" ve "*el-Fıkhü'l-Evsat*" adlı eserlerinden öğrenebildiğimiz Ehl-i Sünnet ekolünün önderlerinden Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö.150/767)'e göre Yüce Allah, kullarının hiçbirini iman etmeye veya küfre girmeye zorlamamış ve onları mümin ve kâfir olarak da yaratmamış, ancak onları sadece "şahıslar olarak", yani iman ya da küfrü sonradan kazanabilecek *nötr varlıklar* olarak yaratmıştır. Ona göre iman ve küfür kulların fiilleridir. İnsanların hareket ve sükun gibi bütün fiilleri kendi kesbleri (kazanımları)dır. Onların yaratıcısı ise Yüce Allah olup, O'nun dilemesi, ilmi, hükmü ve kaderi ile olmaktadır. Ancak O'nun iyiliklere sevgisi, hoşnutluğu ve emri söz konusu iken, kötü fiillere karşı sevgisi, rızası ve emri yoktur.⁹⁶ Fiili işlemesi için gerekli olan güç (istitaat), insana "fiil anında" Allah tarafından verilir. Çünkü bu güç önce olsaydı insanın Allah'tan müstağni olmasını gerektirecekti, halbuki Yüce Allah, "Allah müstağni, sizler ise muhtaçsınız"⁹⁷ buyurmaktadır. Buna göre gücün fiilden sonra olması ise imkansızdır.⁹⁸ Şüphesiz bu izah biçimi Ehl-i Sünnet'in iki kolu olan Eş'arîler ve Mâtürîdîler tarafından aynen benimsenmiştir. Fakat Ebû Hanîfe'nin "insan fiillerinin ortaya çıkışı için gerekli olan gücün, *fiil yapmadan önce* kendisine Allah tarafından verildiği" şeklindeki ifadelerine de rastlıyoruz.⁹⁹ Bu tür ifadeler ise Mutezile'nin *gücün fiilden önce olduğu* görüşleriyle paralellik arz etmektedir.

Allah'ın hayrı ve şerri yarattığını belirten Ebû Hanîfe, O'nun şerri yaratmadığını söyleyenin kafir olacağını iddia eder!¹⁰⁰ "De ki: Yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım"¹⁰¹ ayetini bu görüşüne delil

94. Bkz. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Kütâb el-İbâne*, Haydarabad 1948, s.41; Abdulkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firâk*, (Nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Kahire 1948, s.70; Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-Din*, Kahire 1940, s.41; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Kahire 1907, III. 267; Işık, *agm.*, 342.

95. Bkz. Işık, *agm.*, 343.

96. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber* (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz, İst. 1992, s.57

97. Muhammed 47/38.

98. Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti* (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde), çev. Mustafa Öz, İstanbul 1992, s.62

99. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Evsat* (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde), s.38

100. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Evsat*, s.38.

101. Felak 113/2.

getirmiştir.¹⁰² Ona göre küçük büyük, güzel çirkin her şeyi Allah ezelde "yazmıştır".¹⁰³ Ama bu yazma işi, ona göre, "hüküm olarak değil, vasıf olarak"tır. Yani şu iş "şu şekilde olsun" değil, "şu şekilde olacak" şeklinde bir yazmadır.¹⁰⁴ İşte buradaki "yazma", "belirleme" anlamında değil, herkesin kendi hür iradesiyle *yapacak olduklarını Yüce Allah'ın bilerek yazması* işlemidir. Fakat, ister hüküm olarak, ister vasıf olarak; ne denirse densin sonuç açısından bir şey değişmemektedir. İlâhî ilim açısından bilinen şeyin, -insanlar fiillerini hür iradeleriyle gerçekleştirirse de- zamanı geldiğinde aynen gerçekleşmesi kaçınılmaz olmaktadır. O halde bu durum Allah'ın ilminin konusu olmaktadır.

Sonuç

İslâm'ın erken dönemlerinde başlayan dini siyasallaştırma (politize), halkı da siyaset dışı bırakma (depolitize) sürecinde kader inancı çeşitli şekillerde kullanılmış ve bu konu hakkında bir çok tartışmalar yaşanmıştır. O günlerden beri zaman zaman bir takım siyaset adamlarının, yönetimi altındaki halk üzerinde baskıcı ya da uyutmacı bir yönetim biçimi sergilemeleri ve üstelik bir takım hadîsleri de kullanarak, yaptıklarını İlâhî kadere bağlamaları nedeniyle, yüzyıllardan beri İslâm toplumları yanlış ve çelişkili bir kader anlayışına sürüklenmiş ve kendi basiretsizliklerini fark edemeyerek ne anlama geldiğini tam bilemediği bir kadere boyun eğmişlerdir. Böylece, kaderci (fatalist) bir zihniyet yapılanması içerisinde bulunan, kendi sorunlarının çözümünü -İlâhî ya da insanî bağlamda- kendi dışında arayan; hazırcı, bedbin, miskin ve tembel insanların çoğalmasına, üstelik bu anlayışın İslâm toplumlarında *hâkim görüş* haline gelmesine sebep olunmuştur. Bu bakımdan çağımızda İslâm toplumlarının sorunlarına çözümler getirebilecek ilkeler içeren, Müslüman kültürünün biçimlendirdiği tarihsel düşünce hareketlerinin *Dini okuma-yorumlama* ve insana bakış açıları yeniden değerlendirilmeli; böylece yirmi birinci yüzyıla girmiş bulunduğumuz şu günlerde yeni bakış açılarına kapı aralanmalıdır. Aslında konunun çok girift olmasından dolayı, insan hürriyetinin sınırları o günden bu güne hâlâ tam olarak netlik kazanamamıştır. Bu bakımdan problem tartışılmaya devam etmekte, herkes kendi mezhep ve meşrebine ya da entelektüel seviyesine göre konuya yaklaşmaktadır.

İslâm toplumlarında "Dinin temel amaçları" (mekâsıd-ı dîn/mekâsıd-ı İlâhî) göz ardı edilerek, tarihsel bir takım yorum ve uygulamaları "dinin

102. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s.38.

103. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s.56.

104. Ebû Hanîfe, *a.g.e.*, ay.

vazettiği kurallar" olarak görme alışkanlığı devam ettiği ve insanların bireysel hakları ve hürriyetleri, dünyanın *küresel değerleri* göz önüne alınarak yeniden tespit edilmediği sürece, Müslümanların gelişmelerinden ve çağı yakalamalarından söz etmek mümkün olmayacaktır. Fakat, düşünceye, ilerlemeye ve gelişmeye aslında çok önem veren, insanı mutlu etmek için gönderilmiş olan İslâm Dini'ni Müslümanların *yeniden okuyarak*, insanlığın gerçek barış ve huzuru için *öncü roller* üstlenmesi mümkündür. Sonuç olarak İslâm düşünce tarihinde zaman zaman olduğu gibi, bilinçli ya da bilinçsiz, veya kendi ihmalkarlıkları nedeniyle ortaya çıkan olumsuz her olayı, kendilerinden değil de *İlâhî bir yazgı*ymış gibi kabullenmeleri, İslâm ve insanlık adına talihsiz bir durumdur.

KAYNAKLAR

- Abdulhamid, İrfan *Dirasât fi'l-firâki'l-İslâmiyye*, Beyrut 1997.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitâb el-İlâle ve mârifetü'r-ricâl*, thk. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu, İstanbul 1982, I/283.
- Akbulut Ahmet, "Hâriciliğin Siyasî Görüşleri", *AÜİFD.*, Sayı:31.
- , *Sahâbe Devri Siyâsi Hâdiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Ankara 1992.
- Alâ, Hâlid el-, *Cehm b. Safvân ve mekânâtuhu fi'l-fikri'l-İslâmî*, Bağdat 1965.
- Bağdâdî, Abdulkâhîr el-, *el-Fark beyne'l-fırak*, (Nşr. M. Zâhid el-Kevserî), Kahire 1948.
- Belbe', Abdulhakîm; *Edebu'l-Mu'tezile ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî*, Kahire tsz..
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh*: Kader:1; *Halku Ef'ali'l-İbâd*, Beyrut 1990.
- Cârullah, Zühdi Hasen, *el-Mu'tezile*, el-Mektebetul Ehliye, (II. Bs.), Beyrut 1990.
- Dârimî, Ebû Saîd Osmân b. Sâîd, *Kitâbu'r-Reddi ale'l-Cehmiyye*, thk. Zâhir eş-Şâviş, Beyrut 1982,
- Doğan, İsâ, *Zeydiyye Mezhebi'nin Doğuşu*, Samsun 1997.
- Ebu Bekr et-Tartûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, Kahire 1289/1872.
- Ebu Dâvûd, *Sünen*: 16.
- Ebu Hanîfe, Ebû *Hanîfe'nin Vasıyyeti*; *el-Fıkhu'l-Ebsat (İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz, İstanbul 1992;.
- Ebu Zeyd, Nasr Hâmid, *El-İtticâhu'l-aklî fi't-Tefsîr*, 3. bs., Beyrut 1996.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen el-, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-musallîn*, III. Bs., (Thk.: Helmut Ritter), Wiesbaden 1400/1985; *Kitâb el-İbâne*, Haydarabad 1948.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid İmâm Muhammed el-, *el-İktisâd fi'l-itikad*, Kahire 1909.
- Güler, İlhamî, *Allah'ın Ahlâkîliği Sorunu*, Ankara 1988
- Ğurâbî Ali Mustafa el-, *Târihu'l-firâki'l-İslâmiyye*, Kahire 1959 ve Mekke tsz.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Târih-i Bağdat*, Kahire 1931.
- Işık, Kemal, "Mu'tezile'nin Kurucusu Vâsıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD.XXIV*, Ankara 1981.
- Izutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İmân Kavramı*, (Çev.:Selahattin Ayaz), İstanbul, 1984.
- İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Kahire 1347/1928.
- İbn Mâce: *Mukaddime*: 10.

- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, Kahire 1904, II/41; *Kitâb el-Meârif*, Kahire, 1982.
- İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (Nşr. G. Flügel), Beyrut 1964.
- İbn Sâd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Beyrut 1957.
- İbnu Abdi Rabbihi, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed, *Kitâb İkdi'l-Ferîd*, thk. Müfîd Muhammed Gamîha, Beyrut 1987.
- İbnu'l-Murtezâ Ahmed b. Yahya el-Yemânî, *el-Münye ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihâl*, thk. Muhammed Cevâd Meşkur, Beyrut 1990; *el-Münye ve'l-Emel*, (tsh. Arnold), Haydarabad 1316/1902; *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, II. Baskı, Dâru'l-Muntezir-Beyrut 1409/1988.
- İbnu'l-Arabi, *Şerh Sahîhi't-Tirmizî*, Mısır 1350-2 hicri.
- İşferâyînî, Ebû'l-Muzaffer el-, *et-Tabsîr fî'd-Din*, Kahire 1940.
- Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Thk.: Susanna Diweld Wilzer), Beyrut 1966; *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhidi ve'l-adl*, (Thk.: Tefvik et-Tavil, Saîd Zayed), el-Müessesetü'l-Mısıriyye, Kahire 1965.
- Kâsımî, Cemaluddîn, *Târihu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Matbaatu'l-Menâr Kahire, 1331h. ve Müessesetu'r-Risâle Beyrut 1405/1985.
- Keskin, Halife, *İslâm Düşüncesinde Kader ve Kaza*, İstanbul 1997.
- Macit, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu*, Erzurum 1995.
- Makrızî, Takıyuddin b. Ahmed el-, (ö. 845/1441), *Kitâbu'l-Hitât*, Mısır 1326 h..c. IV.
- Malik b. Enes, *Muvatta*, Kader:1;
- Müslim, *Sahîh*, (İmân Bâbı, 1 No'lu hadîs: Cibril hadîsi);
- Neşşâr, Ali Sâmî en-, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu I-II*, (Çev. Osman Tunç), İstanbul 1999.
- Ömer b. Abdulaziz, "er-Risâle" (*Bidâyatü ilmi'l-keîâm fî'l-İslâm: Risâletâni fî'r-reddi ale'l-Kaderiyyeti mine'l-karni'l-evveli li'l-hicre*), (Thk.: Josef van Ess), Beyrut 1977.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1995.
- Rayyis, Ziyâuddin er-, *en-Nazariyyetu's-siyâsfiyyetü'l-İslâmiyye*, 2. Bs., Kahire 1960.
- Ritter, Helmut, *Studien für Islâmischen Frömmikeit, I: Hasan el-Basrî, Der İslâm 21* (1933), 1-83; *Risâle el-Hasan el-Basrî ile'l-Emîr Abdulmelik b. Mervân*, İstanbul Ayasofya Kütüphanesi, nu: 399, VIII/1-2; bu Risâle Der İslâm (Band 21, Heft I, s.1-83, Berlin und Leipzig 1933) dergisinde yayınlanmış ve "Studien zur Geschichte der Islâmischen Frömmigkeit. 1. Hasan el-Basrî" adlı makalesinin sonuna eklenmiş olan "edition critique"li metin esas alınarak Lütüfî Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir. Bkz. *AÜİFD*, III-IV, Ankara 1954.
- Seyyid, Muhammed Sâlih Muhammed es-, *Amr b. Ubeyd ve ârâuhu'l-keîâmîyye*, Kahire 1985.
- Subhî, Ahmed Mahmud, *Fî İlmi'l-Kelâm*, 5. Bs., Beyrut 1985.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-, *El-Milel ve'n-nihâl*, Mısır 1947 ve Beyrut 1992.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu'l-Kâdir*, Mısır 1349 h.
- Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, Kahire 1939.
- Tirmizî, *Kader*, I.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâma Giriş*, İstanbul 1981.
- Toprak, Süleyman, "Nesefî'nin Tabsîratu'l-Ed-illesinde Kaza ve Kader", *SÜİFD*, sy.1, Konya 1985.
- Tritton, A.S., *İslâm Kelâmı*, çev Mehmet Dağ, AÜİF. Yay. Ankara 1983.

- Umâra Muhammed, *Resâilu'l-'adl ve't-tevhîd; Kitâbu'r-reddi ve'l-ihdicâci 'alâ'l-Hasen b. Muhammed b. el-Hanefiyye*, (Thk.: M. Umâra), Mısır, tsz.; *el-Mu'tezile ve müşkiletü'l-hürriyeti'l-insaniyye*, Beyrut 1988.
- Watt, W. Montgomery *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Edinburg 1973), (Çev.: Ethem Rûhi Fiğlalı), Ankara 1987.
- Yaltkaya, Mehmed Şerafeddin, "Kaderiyye Yahut Mu'tezile", *Dâru'l-Fünûn İFD.*, İstanbul-Langa, 24 Mart 1930 Târihli Makale.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, *Mâtüridî ve Neseft'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988.
- Zehebî, Şemsüddîn ez-, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Kahire 1907; *Târihu'l-İslâm ve vefâyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, (Thk. Dr. Ömer Abdusselâm Tedmûrî), Beyrut 1993.